

ՓԱՄՐԱԿ ԳԱՎԱՌԸ 1728 Թ. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՀԱՐԿԱՑՈՒՑԱԿՈՒՄ

ՄԻՐԶԱԲԵԿՅԱՆ Գ.Ա.

Փամբակ գավառի 1728 թ. օսմանյան հարկամատյանը կարևոր սկզբնաղբյուր է տարածաշրջանի ժողովրդագրության և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար: Վրացի հետազոտողներ Սերգի Զիքիայի և Նոդար Շենգելիայի վերծանած և թարգմանած՝ 1728 թ. Թիֆլիսի վիլայեթի օսմանյան հանգամանալից երկհատոր աշխարհագիր-ցուցակները¹, ի թիվս Հայաստանի Հանրապետության հյուսիսային այլ երկրամասերի (Աշոցք, Տաշիր), ներառում են նաև Փամբակ գավառի աշխարհագիրը: Հարկ է փաստել, որ վրացերեն թարգմանությանը հաջորդում է օսմաներեն բնագիր տեքստի պատճենը²: Այն թույլ է տալիս հարկ եղած դեպքում վրացերեն թարգմանության հետ համադրության շնորհիվ՝ հավաստիանալ հարկացուցակի վերծանության ճշգրտության մեջ և երբեմն կատարել համապատասխան սրբագրումներ:

Փամբակ գավառի հարկացուցակը, որը զետեղված է գրքի երկրորդ հատորում³, հնարավորություն է տալիս պարզելու գավառի բնակեցվածությունը, բնակավայրերի քանակը, որոշարկելու հարկատուների թիվը, ազգաբնակչության էթնիկ կազմը, գյուղերից գանձվող հարկերը և այլն:

Փամբակի օսմանյան աշխարհագիրն աչքի է ընկնում հետևյալ հերթականությամբ: Հարկամատյանում նախ նշվում է գյուղի անունը, որից հետո շարադրվում են գյուղացիների անուն-հայրանունները, հարկատուների թիվը (որոշ դեպքերում՝ նաև տների քանակը), ըստ անհրաժեշտության՝ «այլադավան»⁴ և մահմեդական բնակչության թիվը, այնուհետև՝

¹ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილევებით გამოსაცემად მოამზადეს სერგი ჯიქიაშვილმა და ნოდარ შენგელიამ. თბილისი: ჰოროსი, 2009-2010.

² *Նույն տեղում*, հ., 1, էջ 564-829, հ. 2, էջ 464-724:

³ *Նույն տեղում*, հ., 2, էջ 664-680:

⁴ «Այլադավան» եզրույթը օսմաներենում ենթադրում է ոչ մահմեդական բնակչություն: Դարելով գյուղացիների անվանացանկից՝ «այլադավան» բնակչությունը հայազգի էր:

հարկատեսակների դրամական արժեքները և վերջինիս ընդհանուր գումարը:

Փամբակ գավառը, որն այդ ժամանակահատվածում պատկանել է Թիֆլիսի լիվային, ունեցել է 89 գյուղ, որոնցից 36-ում գյուղացի չկար: Բնակչության թվով գավառի ամենամեծ գյուղը Քարաքիլիսեն էր, որն ուներ 47 հարկատու և 26 տուն⁵: Ինչ վերաբերում է դատարկված գյուղերին, ապա չկան ստույգ վկայություններ, սակայն, հավանաբար, ռազմական գործողությունների հետևանքով բնակչությունը լքել է այդ բնակավայրերը:

Օսմանցի իշխանավորները հարկատուների թիվը նշելիս երբեմն թույլ են տվել որոշ անճշտություններ: Օրինակ՝ ըստ հայաբնակ Գյոք Օդա գյուղի հարկատուների ցանկի, նրանց թիվը կազմում է 25 մարդ, սակայն հանրագումարով տրված է 29, որն էլ հարկերի հաշվումի համատեքստում վերջնական արդյունքն էր: Անկախ նրանից, թե բնակչության թվի աճը միտումնավոր էր, թե անփութության հետևանք, ստացվում է, որ նշյալ գյուղի բնակիչները ստիպված են եղել ավելի շատ վճարել: Այնուամենայնիվ, հանդիպում ենք նաև հակառակ գործընթացի: Հալավար գյուղում (բնակչությունը՝ մահմեդական) թեպետ գյուղացիների անվանացանկում թվարկվում է 24 անձնանուն, սակայն ընդհանուր հաշվարկում նշվում է 23: Հանրագումարով մեկ հարկատու պակաս է արձանագրվել նաև մահմեդաբնակ Գյոք Բողուշ գյուղում:

Ուշագրավ է այն իրողությունը, որ Փամբակ գավառի աշխարհագրում Հակոբբլու և Վարդանան գյուղերը, թեև տեղ են գտել այդ գավառի հարկացուցակի սկզբներում, այնուամենայնիվ, այդ բնակավայրերի դիմացի գրության համաձայն, պատկանել են Տաշիր գավառին: Հարկ է նկատի ունենալ, որ Փամբակին պատկանող բնակավայրերի վերը նշված քանակն անփոփոխ է անկախ այդ իրողությունից: Հարկացուցակի ուսումնասիրությունը խիստ կարևոր է նաև ժողովրդագրական տեսանկյունից: Նյութի քննությունը ցույց է տալիս, որ Փամբակ գավառում հայ բնակչության հետ մեկտեղ ապրել են նաև մեծ թվով մահմեդականներ: Ընդ որում՝ քրիստոնյա և մահմեդական բնակչությունը, չհաշված որոշ դեպքերի, բնակվել է առանձին գյուղերում:

⁵ Բնակչության թվով գավառի 2-րդ գյուղը Ջանդարն էր (36 հարկատու, բնակչությունը՝ մահմեդական), երրորդը՝ Քյուլաջան (34 հարկատու, բնակչությունը՝ մահմեդական), չորրորդը՝ Հաջիքարան (30 հարկատու, բնակչությունը՝ քրիստոնյա), իսկ մյուս գյուղերի հարկատուների թիվը. որոշ բացառություններով հանդերձ, էապես քիչ էր:

1728 թ. դրությամբ Փամբակի 53 բնակելի բնակավայրերից 34-ում բնակվել են գերազանցապես մահմեդականներ: Խառը հարկատուների թվով աչքի են ընկել միայն Նուրսալու (10 քրիստոնյա, 2 մահմեդական), Վերին Չեքմեմալ (5 քրիստոնյա, 3 մահմեդական) և Օրթաբաշ գյուղերը: Վերջին գյուղի մահմեդական և քրիստոնյա հարկատուների հարաբերակցության ճշգրտումը հարուցում է որոշ դժվարություններ: Բանն այն է, որ, ի տարբերություն առաջին և երկրորդ գյուղերի, չկա որևէ գրություն, որի շնորհիվ պարզ կդառնա «այլադավանների» և մահմեդականների առանձին թիվը, ուստի պետք է փորձել կողմնորոշվել անձնանուններից. որոնք են՝ Շահնազար՝ որդի Ասլամազի, Սարուխան՝ նրա որդին,.....⁶ որդի Մարդիրոսի, Նուր՝ որդի Քուլիի, Վելի՝ որդի Քուլիի, Աղալի՝ նրա որդին, Վելին՝ նրա որդին: Սակայն, տվյալ օրինակում հաշվի առնելով այն փորձը, որ արձանագրված Քուլի, Վելի անունները կարող էին լինել ինչպես քրիստոնյա, այնպես էլ մահմեդական բնակչության անձնանուն, ճիշտ է բավարարվել միայն առաջին երեք անձանց անուններով, որոնց հայ լինելը որևէ կասկած չի հարուցում: Այսպիսով, Օրթաբաշ գյուղում պայմանականորեն բնակվում էր 3 հայազգի և 4 մահմեդական ընտանիք: Այնուամենայնիվ, կարող է հարց ծագել առ այն, որ եթե անվանացանկից հետո արձանագրված չէ մահմեդականների և «այլադավանների» ընդհանուր թիվը, ավելին՝ նշյալ գյուղի 7 հարկատուները տեսականորեն կարող էին լինել նաև հայազգի, ապա ինչպե՞ս պարզվեց, որ տվյալ գյուղի բնակչությունը միատարր չի եղել: Պատասխանն այն է, որ նման հարցում ոչ միայն Օրթաբաշ գյուղում, այլև Փամբակ գավառի ամբողջ աշխարհագրում կարելի է առաջնորդվել գլխավորապես ամեն գյուղից գանձվող որոշ հարկադրույքներով, որոնք ճշգրիտ ցույց են տալիս բնակչության էթնիկ կազմի պատկերը: Օրինակ՝ իսիֆենջի հարկը սահմանվել է միայն չափահաս քրիստոնյա տղամարդկանցից, իսկ չիֆթի կամ բեննաքի հարկը գանձվել է մահմեդականներից⁷: Փամբակ գավառի հարկամատյանի օրինաչափություններից մեկն այն է, որ եթե գյուղը ամբողջապես բաղկացած է եղել միայն քրիստոնյաներից, ապա հարկատուների ընդհանուր քանակը նշելուց հետո սահուն անցում է կատարվում իսիֆենջին և դրան հաջորդող մյուս հարկատեսակներին: Նույն սկզբունքն է

⁶ Անունն անհասկանալի է:

⁷ İnalçik H. *Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu, Türk Tarih Kurumu, Belleten, Cilt: XXIII, Sayı: 92, 1959, s. 575-610.*

գործել նաև մահմեդական բնակավայրերի դեպքում, երբ որևէ «տարանջատման» գրության չհանդիպելով, իսփենջիի փոխարեն չիֆթ կամ բեննաքի հարկից կարող ենք եզրակացնել, որ բնակչությունը մահմեդական է:

Ինչ վերաբերում է քրիստոնյաների և մահմեդականների միևնույն բնակավայրում ապրելուն, ապա բնակիչներից համապատասխանաբար գանձվել է և՛ իսփենջի, և՛ չիֆթ կամ բեննաքի հարկ, որը կարելի է հանդիպել ինչպես Նուրսալու և Վերին Չեքմեմալ գյուղերի, այնպես էլ խնդրո առարկա Օրթաբաշ գյուղի պարագայում:

Դավանանքի տեսանկյունից կարևոր է նաև գավառին պատկանող Սալմանլու գյուղը: Աշխարհագրի համաձայն՝ գյուղում արձանագրված է թվով 9 հարկատուի անուն՝ (Սերդար՝ որդի Թաթանի, Ասլամազ՝ նրա եղբայրը, Սահաք՝ որդի Քուլիխանի, Վելիխան՝ նրա եղբայրը, Օհան՝ որդի Խաչիքի, Ալի-Ռեզա՝ որդի Ռոսթոմի,...՝ որդի Սարքսի, Բույդուր՝ որդի Սահաքի, Մելիք՝ որդի Բեդրոսի): Թեպետ նշված հարկատուներից ութը հայ են, սակայն հաշվի առնելով հարկացանկում իսփենջի բացակայությունը և այլ հարկերի հետ մեկտեղ միայն չիֆթի և բեննաքիի առկայությունը, ամենայն հավանականությամբ, խոսքը վերաբերում է մահմեդականությանը ընդունած հայերին:

Ինչ վերաբերում է հարկացուցակում գրանցված բացառապես հայազգի բնակչությանը, ապա նրանց մի մասը ներկայացնում էր գավառի ամենամեծ գյուղը՝ Քարաքիլիսեն: Ընդհանուր առմամբ, հայ քրիստոնյաներով բնակեցված գյուղերն աչքի են ընկել հոծ բնակչությամբ, որը որոշ հավասարակշռություն է ապահովել մահմեդականների նկատմամբ: Այնուամենայնիվ, Փամբակ գավառի բնակչության մեծամասնությունը մահմեդականներ էին:

Հաջորդ կարևոր հատվածը վերաբերում է Փամբակ գավառից գանձվող հարկերին: Աշխարհագրից պարզ է դառնում, որ օսմանյան իշխանությունների սահմանած հարկերի մի մասը գանձվել է յուրաքանչյուր գյուղից, իսկ մնացածները՝ հիմնականում ըստ տվյալ գյուղի ժողովրդագրական պատկերի և տնտեսական հնարավորությունների: Ամեն գյուղում, ցորենից, գարուց, աշորայից, կորեկի բերքից տրվող հարկերից զատ, տուրքեր էին սահմանված նաև դաշտապահության և հողի թա-

փուլի⁸, հարսնության, բադիավայի⁹, հանցանքի և ոճիրի, բացակայող և կորած ապրանքների, ընդհանուրի և խասսի¹⁰ բեյթ-ուլ մալի¹¹ դիմաց գանձվող հարկերից: Ոչ մշտական բնույթ ունեին իսփենջի, ամուրիների, ոչխարների, յուղի, փեթակի, խոտի, խոզերի, չիֆթ և բեննաքի և ջրաղացների դիմաց գանձվող հարկերը:

Օսմանյան իշխանությունները որոշ հարկադրույքների դիմաց հստակ սահմանել էին նրանց դրամական չափը: Այսպես օրինակ՝ իսփենջի դիմաց յուրաքանչյուր հարկատուից գանձվել է 120 աքչե¹²: Յորենի և գարու մեկ քիլեն¹³ գնահատվում էր համապատասխանաբար՝ 20 և 15 աքչե: 15 աքչե էր սահմանված նաև աշորայից և կորեկից գանձվող բնամթերքի յուրաքանչյուր քիլեի դիմաց: Այլ հարկատեսակների դրամական արժեքը տատանվում էր:

Օսմանցիների սահմանած հարկաչափերը կարող էին տարբերվել ըստ աշխարհագրության, որը հնարավորություն է տալիս համապատասխան նյութերի առկայության դեպքում համեմատելու միմյանց հետ: Օրինակ՝ 1728 թ. Վաղարշապատ գյուղում անցկացված աշխարհագրի համաձայն¹⁴ ցորենի, գարու համար նախատեսված հարկաչափերը գերազանցում էին Փամբակ գավառի հարկադրույքներին՝ մեկ քիլեի արժեքը կազմելով համապատասխանաբար 30 և 20 աքչե: Սակայն նույնը չի կարելի ասել իսփենջիի մասին. Վաղարշապատում յուրաքանչյուր քրիստոնյայից

⁸ Հողային տուրք, որը գյուղացին հողաբաժին ստանալիս վճարում էր ֆեոդալին (կամ պեյրությանը): Այդ հարկը վճարվում էր այն դեպքում, երբ հողաբաժին ստացող գյուղացին տվյալ հողաբաժին նախկին զբաղեցնողի անմիջական ժառանգորդը չէր:

⁹ Եկամտի լրացուցիչ աղբյուրների հետադարձ վերադարձ՝ օսմանցի կառավարիչները տուգանում էին գյուղացիներին: Բադիական գանձվող տուգանքների և հարկի ընդհանուր անունն է:

¹⁰ Խոսքը մասնավոր սեփականության մասին է:

¹¹ Բառացի նշանակում է գանձապահ, ավելի լայն իմաստով՝ անժառանգ հանգուցյալների կալվածքներն ու ինչքերը կառավարող և պահպանող վարչություն, գանձարան:

¹² Արծաթե դրամի միավոր: Օսմաներեն նշանակում է սպիտակավուն: Օսմանյան աքչեները հավասար էին մեկ քառորդ դիրհեմ արծաթի, իսկ դիրհեմը հավասար էր 3.06 գրամի:

¹³ Ընդդեմի (ցորեն, գարի և այլն) չափման միավոր, որը տարբեր է եղել ըստ ժամանակաշրջանների:

¹⁴ Փափագյան Հ., Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները (Բանբեր Մարտենադարանի, N 5, Ե., 1960, էջ 431-461), Միրզաբեկյան Գ., Վաղարշապատի 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակը (Բանբեր Մարտենադարանի, N 23, Ե., 2016, էջ 170-193):

գանձվում էր 25 աքչե, որն էականորեն ավելի ցածր էր, քան Փամբակ գավառում:

Ուշագրավ է, որ իսփենջի դիմաց գանձվող հարկաչափը 120 աքչե է եղել նաև Գանձակում 1727 թ., իսկ Մորեա կղզում 1716 թ. օսմանցիները սահմանել են 25 աքչե¹⁵: Սակայն հրեաներից պահանջած իսփենջի չափը գերազանցում էր անգամ 120-ը՝ կազմելով 125 աքչե¹⁶:

Գյուղացիներից գանձվող հարկերի համատեքստում կարևոր է արձանագրել, որ օսմանյան աշխարհագրում հաճախ են հանդիպում, երբ որոշ գյուղերից գանձվող հարկերը թվարկվում են կողք կողքի, և այնուհետև նշվում է հարկաչափի ընդհանուր գումարը: Խնդիրն այն է, որ դա հնարավորություն չի տալիս պարզելու, թե ամեն հարկատեսակից որքան աքչե էր պահանջվել: Գուցե դա բացատրվում է նրանով, որ գյուղը, չունենալով պատշաճ տնտեսություն, իշխանությունները հարկերից գանձվող ընդհանուր գումարը ստիպված են եղել ներկայացնել միջինացված ձևով:

Մեկ կարևոր հանգամանք ևս կապված է Փամբակի դատարկված բնակավայրերին: Ուշագրավ է, որ գյուղերը հարկատուներից զուրկ լինելու փաստի արձանագրումից հետո, այնուամենայնիվ, սահմանված են որոշ հարկաչափեր: Կարելի է ենթադրել, որ դա ցույց էր տալիս օսմանյան իշխանությունների կողմից տվյալ բնակավայրի տնտեսության վճարողունակության գնահատումը, այն պարագայում, երբ գյուղացիները կվերադառնային և նորից կապրեին այնտեղ: Դատելով հիմնականում այդ հարկաչափերի ոչ բարձր լինելուց՝ չի բացառվում, որ այդ բնակավայրերը բավականաչափ ավերվել են:

1728 թ. Փամբակ գավառի հարկամատյանում Հայդար Բեյ (13 հարկատու, 6 տուն, բնակչությունը՝ հայեր) և Շուլավեր (4 հարկատու, բնակչությունը՝ մահմեդական) գյուղերի հարկաբաժիններին հաջորդում են դրանց մասին համառոտ տեղեկություններ, որոնք արձանագրվել են 1728 թ. փետրվարի 1-ին: Հարկ է նշել, որ որևէ նման գրություն գավառի մյուս գյուղերի մասին չկա: Ըստ այդ տեղեկությունների, Հայդար Բեք և Շուլավեր գյուղերի միջև ժայռ է եղել և աղբյուր հոսել, ավելին՝ այն վերջինիս վերին կողմով Հեյդար Բեք գյուղն էր հոսում: Սահմանագծի ջնջվածության հետևանքով գյուղերը հին ձևով են առանձնացվել: Հաղորդվում

¹⁵ İnalçik H., նշվ. աշխ., էջ 607:

¹⁶ Նույն տեղում, Janev V. *The Jews in Macedonia XV-XVII (century)*, Skopje, 2011, p. 219.

է, որ Հայդար Բեքի գյուղացիները տնտեսության համար աշխատունակ են եղել, իսկ այդ գյուղի հարկատուները գանձել են նաև Շուլավերի հարկերը:

Այսպիսով, Փամբակ գավառի աշխարհագիրը, ինչպես նշվեց, արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում գավառի էթնիկ պատկերի վերաբերյալ: Այն հնարավորություն է տալիս վեր հանելու գավառի սոցիալ-տնտեսական պատկերը՝ բնակեցվածությունը՝ ըստ գյուղերի, մատնացույց անել օսմանյան աշխարհագրի անցկացմանն առնչվող ևս մի շարք կարևոր այլ օրինաչափություններ և, վերջապես, տեղեկանալ գյուղերից գանձվող հարկաչափերին: 1728 թ. վավերագրի օսմաներեն բնագրի ուսումնասիրությունը կնպաստի Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պատմության ավելի լայն հետազոտությունների իրականացմանը:

ПРОВИНЦИЯ ПАМБАК В ОСМАНСКОМ НАЛОГОВОМ РЕЕСТРЕ 1728 Г.

МИРЗАБЕКЯН Г.А.

Резюме

Налоговый реестр провинции Памбак является важнейшим источником по исследованию демографических и социально-политических вопросов региона. Перепись области предоставляет данные об этническом составе, числе сел, взимаемых налогах и т.д. В 1728 г. в Памбаке насчитывалось 89 сел, 36 из которых не были заселены. Самым крупным по численности населения было с. Каракилисе, где жили только армяне. Однако большинство населения провинции Памбак составляли мусульмане. Жители сел Памбака платили османским властям разные виды налогов, часть которых взималась со всех сел.

THE PAMBAK PROVINCE IN THE 1728 OTTOMAN TAX REGISTER

G. MIRZABEKYAN

Abstract

The tax register of Pambak province is a very important source from the aspect of demography and socio-economic issues of the province. The tax register of the province gives a large opportunity to research the ethnic composition, the quantity of villages, taxes, etc. In 1728 the tax register of Pambak contains a list of 89 villages including 36 uninhabited ones. The most populated village was Karakilise where only Armenians lived. However, the majority of population in the Pambak province were Muslims. The population of the villages of Pambak province paid different taxes to the Ottoman authorities and a part of them was collected from every settlements.